

dr Magdalena Parzyszek

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: mparzyszek1@op.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8270-3388>

Żydzi w Żelechowie. Historia i dziedzictwo

Jews in Żelechów: History and Heritage

Summary

This article aims to examine the town of Żelechów, its origins and history, focusing on its Jewish community. Jews arrived in the town in the late 16th or early 17th century and resided there until 1942. Stanisław Mateusz Rzewuski was the first landowner to permit Jewish settlement in that location. The community quickly established a Jewish communal council (*kahal* or *qahal*), constructed a synagogue, and fostered a vibrant religious life under the leadership of figures such as Levi Yitzchok of Berditchev (also known as Berdichever), who introduced Hasidism to Żelechów. The community also maintained a Jewish elementary school (*cheder*). In October 1940, a ghetto was established in Żelechów, which was subsequently liquidated in 1942. Towards the end of that year, displaced persons from the Zamość region were brought to Żelechów.

Keywords: Jews; Żelechów; Jews in Żelechów; synagogue; kahal; ghetto; displaced persons from the Zamość region; Polish-Jewish relations

Streszczenie

Artykuł ma na celu ukazanie miasta Żelechowa, jego początków, historii, a także Żydów w nim zamieszkujących. Przybyli oni do miasta końcem XVI wieku lub na początku XVII wieku i zamieszkali do 1942 roku. Pierwszym właścicielem, który pozwolił na osiedlenie się Żydów w mieście, był Stanisław Mateusz Rzewuski. Ci dość szybko zorganizowali gminę wyznaniową — *kahal*, wybudowali synagogę, a pieczę nad nią pełnił m.in. Lewi Izaak z Berdyczowa, który dał początek chasydyzmowi w Żelechowie. Mieli także własną szkołę żydowską — *chedar*. W październiku 1940 roku powstało w Żelechowie getto, które zlikwidowano w 1942 roku. Pod koniec 1942 roku przywieziono do Żelechowa wysiedlonych z Zamojszczyzny.

Słowa kluczowe: Żydzi; Żelechów; Żydzi w Żelechowie; synagoga; gmina wyznaniowa; getto; wysiedleńcy z Zamojszczyzny; relacje polsko-żydowskie

Wstęp

W historii każdej społeczności są takie wydarzenia, które skłaniają do refleksji, nakazują ich przywołanie przez potomnych, a także wywołują wspomnienia. Pochylenie się nad bogatą historią miasta Żelechowa, otwartość jego mieszkańców, przywołanie niebanalnych postaci zatroskanych o losy miejscowej społeczności jest okazją do spojrzenia na człowieka, który nie tylko jest świadkiem jakiegoś wydarzenia i nie tylko działa, ale „ma zdolność refleksji nad własną historią i obiektywizacji opisywania jej powiązanych biegów zdarzeń”¹. Zrozumiałe jest więc, że stara się je upamiętnić.

Ludzie piszą o dziejach grupy, do której należą. [...] I te zobiektywizowane i utrwalone na piśmie dzieje narodów są jednym z istotnych elementów kultury — elementem, który stanowi o tożsamości narodu w wymiarach czasowych².

Każdy człowiek nosi w sobie naturalną potrzebę mówienia i pisania o losach osób czy wspólnot, do których sam przynależy. I pewnie dlatego zrodziła się myśl i pragnienie, aby przywołać tę społeczność, z której się pochodzi. Jan Paweł II pisał, że

historia warstwą wydarzeń powleka zmagania sumień. W warstwie tej drgają zwycięstwa i upadki. Historia ich nie pokrywa, lecz uwydatnia. [...] Słaby jest lud, jeśli godzi się ze swoją klęską, gdy zapomina, że został posłany, by czuwać, aż przyjdzie jego godzina. Godziny wciąż powracają na wielkiej tarczy historii. Oto liturgia dziejów³.

Oto historia Żelechowa, miasta z bogatą historią, mało znaną, ale stale odkrywaną. Trudnością jest odszukanie stosownych materiałów na temat społeczności żydowskiej zamieszkującej małe miasta, a do takich należy Żelechów.

Żelechów — niezwykle miasto niezwykle ludzi

Żelechów leży w województwie mazowieckim, powiecie garwolińskim. Jak podają regionaliści, „jest jednym ze starszych ośrodków osadniczych we wschodniej Polsce. Pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z XIII wieku”⁴.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, skąd wywodzi się nazwa miasta. Historia przenika się z legendą. Jak podaje Zdzisław Wojtowicz, żelechowiec, polonista, z zamiłowania historyk, autor *Historii Żelechowa*, nazwa miasta związana jest ze słowiańskim imieniem Żelisław, w skrócie Żelech, z końcówką -ów. Natomiast legenda mówi

¹ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 78.

² Tamże, s. 78-79.

³ Tamże, s. 79-80.

⁴ *Żelechów dziś z historią w tle*, Żelechów 2020, s. 8.

o krwawej bitwie między polskimi wojami a Jadźwingami. W niej Polacy, zwani Lachami, ponieśli klęskę, a miejsce przegranej nazwano Żal Lachów⁵.

Żelechów we wczesnym średniowieczu miał charakter obronny⁶. Tu przebiegały dwa trakty: lubelsko-warszawski i łukowski⁷. Liczne przywileje dane z rąk króla Kazimierza Jagiellończyka w 1447 roku⁸, Zygmunta Starego w 1516 roku, Zygmunta Augusta w 1556 roku dotyczyły w większości cotygodniowych targów, jarmarków na św. Stanisława, a później na św. Marka czy św. Idziego. To wpływało na rozwój miasta. Na nich pojawiali się hodowcy bydła, rozwijało się rzemiosło: głównie garbarstwo, kuśnierstwo, rymarstwo czy szewstwo.

Na skutek najazdu Szwedów na Polskę w 1656 roku oraz wojny północnej na początku XVIII wieku rozwój miasta został zahamowany. Dodatkowo mieszkańców dotknęły epidemie tyfusu i cholery, będące wynikiem głodu i braku higieny⁹. Aby podźwignąć miejscową ludność, król August Mocny w 1703 roku, a po nim August II Sas, rozszerzyli dotychczasowe przywileje, zwiększając liczbę jarmarków.

O wyjątkowości miasta świadczą jego właściciele, niebanalni mieszkańcy i podejmowane przez nich inicjatywy.

Na przestrzeni lat Żelechów miał wielu właścicieli. W XIII wieku byli to Ciołkowie¹⁰ wiernie oddani mazowieckim Piastom. W pierwszej połowie XVI wieku miasto i dobra należały do Samuela Maciejowskiego¹¹ — biskupa krakowskiego i kanclerza wielkiego koronnego, doradcy Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta. W XVII wieku właścicielami miasta byli Gostomscy i Leżeńscy, a następnie Dobrzynieccy i Łastowieccy. W 1670 roku część miasta była we władaniu Jana Linkhauza — pułkownika wojsk litewskich, a w 1680 roku pozostałą część Żelechowa odkupił od Łastowieckich Stanisław Linkhauz.

Od 1722 roku Żelechów był własnością Stanisława Mateusza Rzewuskiego, wojewody podlaskiego i hetmana wielkiego koronnego. W 1728 roku właścicielem Żelechowa był Wacław Rzewuski¹².

⁵ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, Żelechów 1977, s. 16.

⁶ Gród i zamek w Żelechowie, zamek w Wilczyskach, grodzisko w Zwoli stanowiły linię obronną przed Litwinami, Jadźwingami. Tamże, s. 31.

⁷ Tamże.

⁸ Żelechów już wówczas był miastem. Otrzymał je najprawdopodobniej w 1447 roku.

⁹ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 112.

¹⁰ Andrzej Ciołek (1380–1448) — rycerz, uczestnik bitwy pod Grunwaldem. W 1447 roku za zasługi otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka potwierdzenie przywilejów dla Żelechowa. *Żelechów na starej fotografii. Ocalić od zapomnienia*, oprac. M. Sztelmach, Żelechów 2012, s. 12.

¹¹ Samuel Maciejowski (1498–1550) — biskup chełmski, płocki, krakowski. Kanonik sandomierski, krakowski, gnieźnieński, sekretarz Zygmunta I Starego. Tamże, s. 13.

¹² Wacław Rzewuski (1706–1779) — wojewoda krakowski i podolski, hetman wielki koronny, kasztelan krakowski, dramaturg, poeta. Właściciel Żelechowa w latach 1728–1752. Tamże.

W 1752 roku Żelechów dostał się w ręce księcia Jerzego Ignacego Lubomirskiego¹³, chorążego wielkiego koronnego. Ten rozpoczął budowę pałacu.

Od 1782 roku właścicielem Żelechowa był Fabian Sebastian Roman, a następnie jego syn Franciszek Placyd Roman, szambelan królewski, który wyraził zgodę, aby w mieście powstał cech szewców.

W 1792 roku miasto przejął Ignacy Wyssogota Zakrzewski¹⁴, pierwszy prezydent Warszawy, poseł na Sejm Czteroletni, współtwórca Konstytucji 3 Maja, współorganizator powstania kościuszkowskiego. Wskutek jego zarządzania dokonano przebudowy i regulacji miasta, wytyczono nowe ulice i rynek, ukończono budowę pałacu, założono nowy cmentarz, uwolniono mieszczan od powinności względem dworu.

Od 1802 roku, po śmierci Wyssogoty Zakrzewskiego, administratorem dóbr żelechowskich został Jan Nepomucen Sokolnicki, a od 1813 roku prawnym właścicielem Żelechowa został Tadeusz Zakrzewski.

W 1825 roku miasto kupiły córki barona Tomasza Michała Dangła, a od 1827 roku jedyną właścicielką Żelechowa została Karolina z Dangłów Ordeżyna. Jan Ordega¹⁵, mąż Karoliny, w znaczący sposób przyczynił się do rozwoju Żelechowa. Na jego polecenie wybrukowano ulice, osuszono miasto, dokonano przebudowy pałacu, ozdobiono wnętrza, urządzono park w stylu angielskim, na cmentarzu wybudowano kaplicę grobową rodziny Ordegów.

Pod koniec XVI lub na początku XVII wieku zaczęli do Żelechowa przybywać Żydzi. Stosunkowo szybko zorganizowali gminę wyznaniową, wybudowali drewnianą synagogę. Jak podają źródła historyczne, w 1787 roku miasto liczyło 2130 mieszkańców, z czego 1505 Żydów. W latach 1772–1784 funkcje rabina pełnił Lewi Izaak z Berdyczowa¹⁶, cadyk, który zatroszczył się o to, aby Żelechów stał się ośrodkiem chasydyzmu¹⁷. Nazywany był „Kadosz Lewi”, od dzieła chasydzkiego, które napisał¹⁸.

¹³ Jerzy Ignacy Lubomirski (1687–1753) — książę, chorąży wielki koronny, generał wojsk polskich i saskich, kandydat do korony siedmiogrodzkiej i polskiej po śmierci Augusta II Mocnego. W 1752 roku został właścicielem Żelechowa. Tamże.

¹⁴ Ignacy Wyssogota Zakrzewski (1745–1802) — pierwszy prezydent Warszawy, poseł na Sejm Czteroletni, współtwórca Konstytucji 3 Maja i współorganizator powstania kościuszkowskiego. Właściciel Żelechowa w latach 1792–1802. Tamże.

¹⁵ Jan Ordega (1784–1871) — sędzia pokoju okręgu żelechowskiego, dziedzic dóbr Żelechowa od 1827 roku. Tamże.

¹⁶ Lewi Izaak z Berdyczowa (1740–1810) — rabin i cadyk, pochodził z Galicji, mieszkał w Żelechowie, czyniąc z miasta ośrodek chasydyzmu (żydowskiego ruchu mistyczno-religijnego), rabin żelechowski do 1784 roku. Urząd Miejski w Żelechowie, *Historia*, <https://zelechov.pl/historia/> [dostęp: 9.09.2024].

¹⁷ Chasydyzm — żydowski ruch religijny o tendencjach apokaliptycznych, głoszący konieczność gorliwego zachowywania Prawa Starego Testamentu. [...] Powstał w wyniku kontestacji wobec oficjalnego i sformalizowanego rabinizmu; dążył do stworzenia lepszych warunków bytowych wśród zubożałych Żydów. J. Szlaga, *Chasydyzm*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszczyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 101–102.

¹⁸ S. Aszlak, *Dawny Żelechów (Uwagi historyczne, wspomnienia, legendy)*, w: *Księga Pamięci Żelechowskiej Gminy Żydowskiej*, red. A. Wolf Jasni, tłum. M. Dunayevsky, A. Ciesla, Chicago 1953, s. 31, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zelechov/zelp031.html> [dostęp: 9.09.2024].

O rozwoju miasta świadczy fakt, że w 1798 roku założono w Żelechowie pierwszą szkołę elementarną¹⁹, następnie Szkołę Niedzielną rządową dla tzw. terminatorów rzemieślniczych, a także wyznaniową szkołę żydowską, tzw. *cheder*.

Wiele wybitnych osobowości było związanych z Żelechowem w czasie powstania styczniowego. Na szczególną uwagę zasługują: ks. Stanisław Brzóska, płk Marcin Borowski, mjr Gustaw Zakrzewski, płk Walenty Lewandowski, kpt. Zdzisław Łaski czy Romuald Traugutt²⁰.

Po powstaniu styczniowym Żelechów został miastem rządowym. O dalszym jego rozwoju świadczą powoływane liczne inicjatywy, np.: Towarzystwo Straży Ogniowej Ochotniczej²¹, Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe²², Koło Polskiej Macierzy Szkolnej²³, Towarzystwo Miłośników Sceny i Muzyki, Spółdzielnia Spożywców, dęta orkiestra strażacka, biblioteka publiczna. Były to inicjatywy lokalnego społecznika doktora Antoniego Michałowskiego²⁴.

Po wybuchu I wojny światowej powstał w Żelechowie Komitet Obywatelski²⁵, który organizował żywność i przytułek noclegowy dla uciekinierów z linii frontu czy szpital dla rannych żołnierzy. Powstała także Polska Organizacja Wojskowa²⁶.

Niemieckie oddziały weszły do Żelechowa w sierpniu 1915 roku i stacjonowały w mieście ponad 3 lata. 13 sierpnia 1920 roku wkroczyli bolszewicy i utworzyli Komitet Wojenno-Rewolucyjny, który na jeden dzień przejął władzę w mieście²⁷. 16 sierpnia 1920 roku Żelechów znów należał do Polaków.

W okresie międzywojennym Żelechów leżał w powiecie garwolińskim, w województwie lubelskim. Był prężnie rozwijającym się ośrodkiem rzemieślniczym i handlowym. Za rządów Ludwika Pudły²⁸ w mieście dokonano modernizacji ulic, wy-

¹⁹ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 80.

²⁰ Romuald Traugutt (1826–1864) — generał, uczestnik kampanii węgierskiej i wojny rosyjsko-tureckiej, ostatni dyktator powstania styczniowego. Przebywał w Żelechowie od 1845 roku do 1853 roku. *Żelechów na starej fotografii. Ocalić od zapomnienia*, s. 14.

²¹ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 153.

²² Tamże.

²³ Tamże, s. 156.

²⁴ Antoni Michałowski (1837–1930) — lekarz, społecznik, uczestnik powstania styczniowego. Inicjator Towarzystwa Straży Ogniowej Ochotniczej, Towarzystwa Miłośników Sceny i Muzyki, Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego, Kasy Spółdzielczej, Koła Polskiej Macierzy Szkolnej, Spółdzielni Spożywców. Mieszkał w Żelechowie w latach 1870–1915. *Żelechów na starej fotografii. Ocalić od zapomnienia*, s. 14.

²⁵ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 161.

²⁶ Tamże, s. 162.

²⁷ Tamże, s. 163.

²⁸ Ludwik Pudło (1891–1942) — burmistrz Żelechowa w okresie międzywojennym, społecznik, działacz konspiracyjny. Podczas II wojny światowej należał do Armii Krajowej. Został zamordowany przez funkcjonariuszy gestapo. Urząd Miejski w Żelechowie, *Postacie związane z miastem*, <https://zelechow.pl/postacie-zwiazane-z-miastem/> [dostęp: 9.09.2024].

brukowano drogi, ułożono betonowe chodniki, powstała podziemna kanalizacja, zwiększono liczbę studni w mieście, założono szklarnię miejską i ogródki działkowe, uruchomiono wytwórnię obuwia wojskowego, betoniarnię, elektrownię miejską. Tereny sportowe mogły poszczycić się basenem, wypożyczalnią kajaków, torem saneczkowym i strzelnicą. Założono bibliotekę miejską i oddano do użytku szkołę powszechną oraz Powiatową Szkołę Ślusarsko-Mechaniczną. Miasto liczyło wówczas 9500 mieszkańców, z czego 5530 stanowili Żydzi.

W 1939 roku miasto zostało zajęte przez niemiecką dywizję pancerną gen. Wernera Kempfa. Hitlerowcy spalili synagogę, a w 1941 roku utworzyli getto dla miejscowej ludności żydowskiej, a także wysiedleńców z Garwolina, Górzna, Łaskarzewa, Łodzi, Warszawy. Łącznie około 1300 osób. We wrześniu 1942 roku przystąpili do likwidacji getta, mordując ludność żydowską na miejscu lub wywożąc do obozu koncentracyjnego w Treblince.

W grudniu 1942 roku Niemcy przywieźli do Żelechowa ponad 300 osób wysiedlonych z Zamojszczyzny²⁹.

Społeczność żydowska Żelechowa

Kiedy dokładnie Żydzi przybyli do Żelechowa, nie wiadomo. Pierwsze wzmianki w *Historii Żelechowa* Z. Wojtowicza wskazują, że XVII wiek jest czasem osiedlania się Żydów w Żelechowie³⁰, choć w Polsce byli już wcześniej.

Udokumentowana ich historia datowana jest na XVIII wiek przez Stanisława Mateusza Rzewuskiego, właściciela Żelechowa w latach 1722-1728. To Żydzi zbudowali w mieście drewnianą synagogę i stworzyli gminę wyznaniową — *kahał*³¹. Na stronach miasta Żelechów można wyczytać, że synagoga powstała w pierwszej połowie XVIII wieku. W jej skład wchodziła męska sala zebrań, izba posiedzeń, w której zbierał się zarząd gminy wyznaniowej i sąd kahalny. Do XIX wieku grzebano w niej zmarłych. W 1853 roku została zamknięta. Wielki pożar, który wybuchł w mieście w 1880 roku, strawił synagogę. Chcąc mieć miejsce modlitwy, wybudowano *bejt-midrasz*, czyli tzw. dom studiów, a później synagogę. W centralnym miejscu ustawiono bimę, z której odczytywano Torę i *aron ha-kodesz* — szafę, która służyła do przechowywania świec na święto Jom Kippur. Sklepienie ozdobiły znaki zodiaku, na przedniej ścianie budynku umieszczono tablice z przykazaniami, a po obu ich stronach lwy. W 1909 roku, za rabina Izaaka Dawida ha-Kohena, wykonano galerię babińca. W pierwszej

²⁹ Więcej czytelnik może znaleźć na stronie Urzędu Miejskiego w Żelechowie, w zakładce *Historia*, <https://zelechow.pl/historia/>.

³⁰ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 50.

³¹ M. Sztelmach, *Żelechów na starej fotografii. Ocalić od zapomnienia*, cz. 2, t. 1, Żelechów 2021, s. 25.

kolejności synagoga była miejscem, w którym dokonywano praktyk religijnych, a następnie miejscem rozstrzygania sporów. Wokół niej powstała gmina wyznaniowa — *kahał*, która utrzymywała synagogę, kirkut, mykwę, cheder oraz inne budynki użyteczności publicznej.

Pieczę nad wyznawcami judaizmu pełnił rabin, który przewodniczył nabożeństwom, rozstrzygał trudne sprawy, był autorytetem w kwestiach wiary. Pierwszym rabinem żelechowskim był prawdopodobnie Naftali Hertz, ale najbardziej znanym i znaczącym dla społeczności był Lewi Izaak z Berdyczowa. To on uczynił z Żelechowa ośrodek chasydyzmu³². Jak zauważa Szol Aszlak, Żyd urodzony i wychowany w Żelechowie:

Młody rabin, obdarzony ogromną znajomością Tory i pełen miłości do zwykłego ludu Izrael, z wielkim zapałem zabrał się do pracy, aby ożywić starą, znaną gminę żelechowską. Wierny zasadom swojego mistrza rebego reb. Bera, ucznia Baal Szem Towa, darzył wielką miłością zwykły żydowski lud. Wierzący głęboko w zasady Baal-Szem-Towa, że Bóg kocha wszystkie czyste serca, i nie tylko uczeni w Torze, ale także prości Żydzi mogą służyć Panu, chociaż oprócz modlitwy będą umieli odmawiać tylko jedynie jeden urywek psalmu. Już na początku swojego pobytu założył Bractwo Krawców i Bractwo Psalmów. Sam opracował reguły dla tych bractw, sam odmawiał co rano Psalm z prostym ludem. Członkostwo w bractwie, noszącym potem nazwę „Bractwa Psalmów Berdyczowskiego”, było specjalnym wyróżnieniem i zaszczytem. Bractwa te istniały aż do zagłady gminy żelechowskiej³³.

W środku żelechowskiego rynku Żydzi wybudowali murowany budynek, który miał zapewnić bezpieczeństwo trzydziestu rodzinom i zabezpieczyć je przed częstymi pożarami. Przetrwał on do 2013 roku. Wówczas został poddany rewitalizacji³⁴. Żydzi zamieszkiwali tereny wokół rynku, zajmując się usługami dla miejscowej ludności oraz handlem. Osiedlali się na mocy umów zawieranych z dziedzicami żelechowskimi, uiszczając jednorazową opłatę za prawo osiedlenia oraz określone opłaty roczne³⁵. Jak zauważa Z. Wojtowicz, 1000 zł odpowiadało 120 srebrnych talarów³⁶. To sprawiło, że żelechowscy właściciele chętnie przyjmowali Żydów w mieście, a ich liczba stale rosła.

³² Ruch religijny, zapoczątkowany w Żelechowie przez Lewiego Izaaka z Berdyczowa, który głosił radość z tego, że jest Żydem, wzywał do wierności przykazaniom Bożym, śpiew i taniec uważał za przejaw religijności, a ekstazę modlitewną jako możliwość przybliżania ludzi do Boga. *Lewi Izaak z Berdyczowa*, [biogram], https://biolog.pl/encyklopedia/?haslo=Lewi_Izaak_z_Berdyczowa [dostęp: 7.10.2024].

³³ S. Aszlak, *Dawny Żelechów (Uwagi historyczne, wspomnienia, legendy)*, s. 31.

³⁴ M. Sztelmach, *Żelechów na starej fotografii. Ocalić od zapomnienia*, cz. 2, t. 1, s. 14.

³⁵ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 53.

³⁶ Tamże.

Żelechowscy Żydzi mieli własny samorząd w ramach utworzonej gminy wyznaniowej, który wydawał ustawy, kultywował własne prawa i zwyczaje, ale Żydzi nie byli dopuszczani do zarządu miasta, nie mieli praw obywatelskich, a wiele swobód wykupowali³⁷.

Na przełomie XVIII i XIX wieku Żydzi dorównali liczebności ludności polskiej. W związku z tym powstała tzw. kwestia żydowska. Mniejszość polska zgodziła się na określone normy współżycia z Żydami.

Jak zauważa Z. Wojtowicz, w miastach polskich większość stanowiła ludność żydowska, tworząca odrębny, wyobcowany, coraz liczniejszy naród³⁸, budujący okazałe synagogi, „które dawały ich przywódcom możliwość utrwalania tam starej wiary oraz szerzenia nowych syjonistycznych idei”³⁹. Obchodzili uroczyste największe święta żydowskie, takie jak: święto Paschy na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu, *Pentekoste* obchodzone siedem tygodni po święcie Paschy, Święto Namiotów na pamiątkę przebywania na pustyni, *Jom Kippur* — Sądny Dzień, dzień pokuty i oczyszczenia oraz pojednania z Bogiem, Nowy Rok oraz szabas.

Święta obchodzone były w bożnicy, a przy niej zlokalizowany był *cheder* — wyznaniowa szkoła elementarna dla żydowskich chłopców, prowadzona przez *mełameda*, nauczyciela religii, który uczył podstaw judaizmu i języka hebrajskiego⁴⁰.

Na uwagę czytelnika zasługuje także fakt, że w na początku XX wieku obok synagogi, szkoły, handlu ukształtowała się w Żelechowie dzielnica mieszkaniowa zwana gettem. Przyczyn jej powstania należy upatrywać w ograniczeniach prawnych oraz więziach religijno-obyczajowych i terytorialnych⁴¹.

Kiedy 1 września 1939 roku wybuchła II wojna światowa, cała Polska znalazła się w nowej rzeczywistości. Hitlerowskie Niemcy i Związek Sowiecki dążyły do kolejnych zdobyczy terytorialnych. Tak ten dzień wspomina Godel Nachtajler, Żyd zamieszkujący Żelechów:

1 września 1939 roku — piątek rano. Jak zawsze przed szabasem rynek jest pełen ryb i mięsa. Nie brakuje także warzyw. Kobiety śpieszą do domu, aby rozczyniać ciasto na szabasową chałę. Handlarze zboża, jak w każdy piątek, kręcą się po rynku, żując słomkę, i czekają, aż chłopci przyjadą sprzedawać swoje płony. Mężczyźni biegną z wiązkami drewna, przygotowując podpałkę na cały tydzień. I myślą sobie, że w przyszły piątek będą znowu kupować. Krawiec Mojsze Jojne jak zwykle z przekręconą na bok czapką szuka między przychodzącymi chłopami swoich dłużników, aby odebrać od nich pieniądze za marynarkę lub

³⁷ Tamże, s. 57.

³⁸ Tamże, s. 133.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, s. 137.

⁴¹ Tamże, s. 141.

spodnie, za które mu nie zapłacili. Wszystko wygląda zupełnie normalnie — jak zawsze. Policjant wypisuje piekarce Fajdze Hendel mandat za brud. Nagle żydowskie twarze pochmurniały. Kobiety załamują ręce, bo właśnie dowiedziano się, że polski prezydent informował przez radio, że niemieckie oddziały o szóstej rano wtargnęły na terytorium Polski i jest wojna! Wszyscy zrozumieli, że nadchodzi trudny czas dla Żydów. Nikt jednak nie przypuszczał, że już o szóstej wieczorem nad Żelechovem będą latać niemieckie samoloty bombowe⁴².

Niemcy przystąpili do podejmowania działań, które miały na celu zupełne wyniszczenie Żydów. W pierwszej kolejności przeprowadzili akcję masowych przesiedleń ludności żydowskiej do miejsc, które stały się izolowanymi gettami. Takie getto utworzone było m.in. w Żelechowie. Za jego opuszczenie groziła kara śmierci, ludności polskiej nie można było spotykać się z Żydami, a za udzielenie im pomocy także groziła kara śmierci⁴³.

Trudny czas dla Żydów zamieszkujących Żelechów rozpoczął się już w 1940 roku. Z Warszawy i Łodzi dotkniętych głodem zaczęły napływać duże grupy ludności żydowskiej, wysiedleni zostali Żydzi z pobliskich miejscowości, m.in. Garwolina i Górzna.

Żelechów stał się punktem zbornym wszystkich Żydów, którzy uciekali na wschodnie tereny. [...] Tysiące ludzi przeszło i wszyscy tutaj znaleźli nocleg i to nawet w takich domach, gdzie jedyne pomieszczenie służyło zarówno za sypialnię, jadalnię, warsztat i dziecięcy pokój. Zawsze znalazło się miejsce na spanie dla wędrowca. A także nie puszczano z domu nikogo głodnym⁴⁴.

W pierwszych latach wojny do Żelechowa przybyło ponad 5 tys. Żydów⁴⁵. W sumie Żelechów zamieszkiwało ich 10 tys. Przydziały żywnościowe nie zapewniały dobrobytu, w związku z tym ludność żydowska wegetowała, umierała z głodu, chorowała głównie na tyfus plamisty⁴⁶.

Żelechowscy Żydzi zostali podporządkowani władzom niemieckim, a nad wykonywaniem poleceń czuwała Rada Żydowska — *Judenrat*, oraz żydowska policja porządkowa⁴⁷.

Z inicjatywy Niemców w 1940 roku, powstało w Żelechowie „otwarte getto”. Jak wspomina Cywja Rozentel:

⁴² G. Nachtajler, *Żelechów w walce. Cierpienie i zagłada. Pierwsze trzy miesiące okupacji hitlerowskiej*, w: *Księga Pamięci Żelechowskiej Gminy Żydowskiej*, s. 197, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zelechov/zelp197.html> [dostęp: 9.09.2024].

⁴³ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 215.

⁴⁴ G. Nachtajler, *Żelechów w walce. Cierpienie i zagłada. Pierwsze trzy miesiące okupacji hitlerowskiej*, s. 197.

⁴⁵ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 215.

⁴⁶ Tamże, s. 216.

⁴⁷ Tamże.

W Żelechowskim getcie było 15-cie tysięcy Żydów. Pomimo wszystkich antyżydowskich zarządzeń Żelechów zaliczał się do „dobrych gett”. Przez pewien czas getto było otwarte. Można było wchodzić i wychodzić. Po zakazie przechodzenia na aryjską stronę codziennie były ofiary. Głód zmuszał do ryzykowania życiem i do wychodzenia na wieś po choć trochę ziemniaków. A kiedy raz się udało, tak chodziło się ciągle. [...] Panował wielki głód. Kto miał pieniądze, to płacił za jedzenie tyle, ile żądano, i nie ryzykował życiem. Ale biedni robotnicy, którzy nic nie zarabiali, nie mieli za co kupować żywności. Wychodzili poza getto i dlatego było wiele ofiar. Gdy zaczęto „wysiedlanie” Żydów z różnych miast: z Lublina, Ryk, Dębina, Warszawy, to przyszła kolej i na Żelechów. Pewnego wieczora polska i niemiecka policja przebudziła miasto i zabroniła wychodzić z domów nawet na podwórko. [...] Nazajutrz o 7-ej rano ogłoszono, by Żydzi opuścili swoje domy. Zgromadzili wszystkich na jednym miejscu. Kilku Żydów zdołało się ukryć. Dla starszych podstawiono furmanki, a młodszy szli pieszo 21 kilometrów. Było bardzo gorąco. Kurz aż dusił. Dręczyło wielkie pragnienie. Jeżeli ktoś wyszedł z szeregu po łyk wody, był od razu zastrzelony. Po drodze z Żelechowa do Sobolewa padło setki ludzi. Kiedy doszliśmy do Sobolewa, zaczęli nas zaganiać do bydłęcych wagonów, ale wagonów nie starczyło dla wszystkich i część musiała czekać do rana. Ja byłam między tymi „szczęśliwcami”, co dostali się do jednego wagonu ze swoją rodziną. Moje 5-cio letnie dziecko zostawiłam u chłopca na wsi. Nagle do niego zatęskniłam. Uciekłam z wagonu i poszłam do wsi, aby go zobaczyć. Zobaczyłam, jak bawi się z chłopskimi dziećmi. Nie poznał mnie. U tego samego chłopca przebywała także moja koleżanka Ryfka Lewinson. Kiedy mnie zobaczyła samą, rozpacziała, uważając, że jej mąż zginął. Mój synek podszedł do niej i powiedział: „Ryfka nie płacz. Moja mama też zginęła razem z twoim Jankiem”. Przygarnęłam go do siebie, zaczęłam całować i przekonywać, że ja jestem jego mamą. W międzyczasie doszedł mąż koleżanki, który wyskoczył z wagonu. Razem z koleżanką i jej mężem poszliśmy do majątku w Okrzei. Tamtejsi Żydzi bardzo bali się przyjmować obcych Żydów, bo Niemcy im obiecali, że jeżeli nie wpuszczą nikogo, to pozwolą im spokojnie żyć. W Okrzei zastrzelono 20-tu żelechowskich Żydów: mężczyzn i kobiet. Ze znajomymi poszliśmy do innej wioski, do innego chłopca i tam przebywaliśmy dwa miesiące. Gospodarzowi płaciliśmy co miesiąc. Zrobił dla nas piwnicę pod kupą śmieci w chlewie. Nad nami stało bydło. Donosili nam jedzenie. Była to jedna z najlepszych kryjówek⁴⁸.

Z. Wojtowicz dodaje, że

w Żelechowie tymczasem rozpoczęły się krwawe łowy na tych Żydów, którzy nie zdecydowali się na „przesiedlenie” i ukryli się. Bezwzględnie działająca policja żydowska wyciągała ich z różnych schowków lub wskazywała kryjówki, a kilkunastu pozostałych w Żelechowie Niemców i granatowych policjantów dokonywało natychmiastowych egzekucji⁴⁹.

⁴⁸ C. Rozentel, *Wśród chłopów*, w: *Księga Pamięci Żelechowskiej Gminy Żydowskiej*, s. 286, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zelechow/zelp277.html#Page286> [dostęp: 9.09.2024].

⁴⁹ Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, s. 217.

Ci Żydzi, którzy donosili na swoich współbraci, wskazywali miejsca ich pobytu, dokonywali egzekucji, nie zostali oszczędzeni przez Niemców.

Gdy stali się zbędni, urządzono im obiad pożegnalny, podczas którego dowiedzieli się, że muszą zginąć, ale za dobrą służbę będą „honorowo” rozstrzelani na kirkucie i razem pochowani⁵⁰.

Żelechowskie getto zostało zlikwidowane pod koniec września 1942 roku, kiedy rozpoczynały się żydowskie uroczystości Sądnego Dnia. Synagoga została spalona, nieliczni uciekli, niewielu przeżyło. W mieście powołano komisaryczny zarząd mienia żydowskiego i nastąpiła sprzedaż majątku pozostawionego przez Żydów. Część rozkradziono, część sprzedano. Jak czytamy w *Historii Żelechowa*:

tragedia była ogromna. Ponad 10.000 zabitych, zbezczeszczona i zrównana z ziemią synagoga, rozprzedane całe mienie, pozostawione w 1942 roku, ponad 150 rozebranych domów oraz całkowita likwidacja śladów istnienia Żydów (poza kawałkiem zachowanego Kirkuta) — oto wyniki eksterminacji⁵¹.

W ten sposób zakończył się pobyt Żydów w Żelechowie.

Zgodnie z zamierzeniami niemieckimi Zamojszczyzna miała być „czysto niemieckim obszarem osadniczym”. W związku z tym należało przesiedlić miejscową ludność.

Pod koniec 1942 roku przewieziono do Żelechowa wysiedlonych z Zamojszczyzny⁵². Zapis tamtych wydarzeń przytacza Beata Kozaczyńska:

W Żelechowie umieszczono ich w budynku miejscowej szkoły. Wiadomość o przybyciu dzieci zamojskich rozeszła się w miasteczku błyskawicznie. Ludność zbiegła się, by zabrać dzieci do swoich domów. Rozebrano sieroty i dzieci pozbawione opieki. Reszta pozostała na słomie w ogrzewanej szkole. Zamożniejsi mieszkańcy opodatkowali się na rzecz wysiedlonych w wysokości od 50–100 zł do 1000 zł miesięcznie. Z pomocą przyszli też właściciele okolicznych majątków, przysyłając żywność — zboże, kaszę itp. W kościele ogłoszono zbiórkę pieniędzy na rzecz wysiedlonych. Wśród mieszkańców Żelechowa znaleźli się i tacy, którzy przygarniając dzieci, zwłaszcza te starsze, kierowali się interesem, wykorzystując je później w gospodarstwach rolnych. Zawiedli też przesiedleni wcześniej przez hitlerowców do Żelechowa mieszkańcy Poznania, którzy „[...] spisali się nieładnie, mało i niechętnie dali, a w ogóle świetnie się pourządzali materialnie i kumają się z Niemcami (na tle robienia interesów)”⁵³.

⁵⁰ Tamże, s. 218.

⁵¹ Tamże, s. 220.

⁵² B. Kozaczyńska, *Wysiedlenie mieszkańców Zamojszczyzny na teren powiatu garwolińskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Archiwariusz Zamojski”, 3 (2004), s. 39–50.

⁵³ Tamże.

Aby zapewnić dzieciom i starcom odpowiednią opiekę, 25 stycznia 1943 roku uruchomiono przedszkole dla sześćdziesięciorga dzieci zamojskich, świetlicę szkolną i schronisko dla starców. W pierwszym dniu funkcjonowania ochronki prowadzonej przez siostry zakonne ze Zgromadzenia Opatrzności Bożej przybyło trzydzieścioro dzieci.

Dzieci wysiedlone z Zamojszczyzny przebywały w Żelechowie aż do powrotu rodziców z przymusowych robót⁵⁴.

Zakończenie

Kończąc krótkie przedłożenie, można postawić pytanie: co pozostało dziś w mieście z tamtego czasu? Czy są jakieś miejsca upamiętniające Żydów zamieszkujących Żelechów? Pozostał tylko stary cmentarz założony w 1802 roku. Kroniki żelechowskie podają, że w 1942 roku mieszkańcom getta groziła epidemia tyfusu, wówczas urządzili na kirkucie ślub. W czasie ceremonii pogrzebali w ziemi zniszczone księgozbiory pochodzące z synagogi. Ten rytuał miał ochronić wyznawców judaizmu od epidemii.

Podczas inwazji niemieckiej na cmentarzu żydowskim odbywały się pochówki i egzekucje. Grzebano na kirkucie ciała Żydów ekshumowane z odosobnionych mogił rozsianych po okolicy.

Do dziś zachowało się około 200 kamieni nagrobnych, tzw. macew, z których najstarsze pochodzą z pierwszej połowy XIX wieku.

Bibliografia

Źródła wydane

- Aszlak S., *Dawny Żelechów (Uwagi historyczne, wspomnienia, legendy)*, w: *Księga Pamięci Żelechowskiej Gminy Żydowskiej*, red. A. Wolf Jasni, tłum. M. Dunayevsky, A. Ciesla, Chicago 1953, s. 31–40, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zelechov/zelp031.html> [dostęp: 9.09.2024].
- Nachtajler G., *Pierwsze trzy miesiące okupacji hitlerowskiej*, w: *Księga Pamięci Żelechowskiej Gminy Żydowskiej*, red. A. Wolf Jasni, tłum. M. Dunayevsky, A. Ciesla, Chicago 1953, s. 197–202, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zelechov/zelp197.html> [dostęp: 9.09.2024].
- Rozental C., *Wśród chłopów*, w: *Księga Pamięci Żelechowskiej Gminy Żydowskiej*, red. A. Wolf Jasni, tłum. M. Dunayevsky, A. Ciesla, Chicago 1953, s. 286–288, <https://www.jewishgen.org/yizkor/zelechov/zelp277.html#Page286> [dostęp: 9.09.2024].
- Sztelmach M., *Żelechów na starej fotografii. Ocalić od zapomnienia, cz. 2, t. 1*, Żelechów 2021.
- Wojtowicz Z., *Historia Żelechowa*, Żelechów 1977.
- Żelechów dziś z historią w tle, Żelechów 2020.
- Żelechów na starej fotografii. Ocalić od zapomnienia, oprac. M. Sztelmach, Żelechów 2012.

⁵⁴ Urząd Miejski w Żelechowie, *Ciekawostki z kart historii*, <https://zelechov.pl/ciekawostki-z-kart-historii/> [dostęp: 13.09.2024].

Opracowania

Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005.

Kozaczyńska B., *Wysiedlenie mieszkańców zamojszczyzny na teren powiatu garwolińskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Archiwariusz Zamojski”, 3 (2004), s. 39–50.

Szłaga J., *Chasydyzm*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszczyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 101–102.

Netografia

Lewi Izaak z Berdyczowa, [biogram], https://biolog.pl/encyklopedia/?haslo=Lewi_Izaak_z_Berdyczowa [7.10.2024].

Urząd Miejski w Żelechowie, *Ciekawostki z kart historii*, <https://zelechow.pl/ciekawostki-z-kart-historii/> [dostęp: 13.09.2024].

Urząd Miejski w Żelechowie, *Cmentarz Żydowski*, <https://zelechow.pl/cmentarz-zydowski/> [dostęp: 9.09.2024].

Urząd Miejski w Żelechowie, *Historia*, <https://zelechow.pl/historia/> [dostęp: 9.09.2024].

Urząd Miejski w Żelechowie, *Obiekty nieistniejące*, <https://zelechow.pl/obiekty-nieistniejace/> [dostęp: 9.09.2024].

Urząd Miejski w Żelechowie, *Postacie związane z miastem*, <https://zelechow.pl/postacie-zwiazane-z-miastem> [dostęp: 9.09.2024].